

А. А. Чекановський

ЗНАХІДКИ ЛЮЛЬОК ДЛЯ КУРІННЯ ТЮТЮНУ XVII—XVIII ст. З РОЗКОПОК НА ПОДІЛЛІ

Стаття присвячена знахідкам люльок для куріння тютюну з розкопок на території Меджибізької фортеці і у м. Городок (Хмельницька обл.). Розглянуто аналогії знахідкам з цих колекцій серед люльок з різних районів України, з території Південно-Східної і Центральної Європи. Дана спроба визначити регіональну специфіку поширення різних типів керамічних люльок XVII—XVIII ст. на Поділлі.

Ключові слова: Поділля, Городок, Меджибізька фортеця, дрібна керамічна пластика, люльки для куріння тютюну, XVII—XVIII ст., класифікація.

За останні десятиліття археологія пізнього середньовіччя і раннього модерного часу зайняла заслужене місце у дослідженнях вітчизняних вчених. У науковий обіг введено великий масив матеріалів вказаного часу, в тому числі — предметів дрібної керамічної пластики, а саме — люльок для куріння тютюну. Були опубліковані колекції цієї категорії знахідок з Києва, Полтавщини, Нижнього Подніпров'я і Причорномор'я. Під час досліджень на Поділлі також були зібрані колекції керамічних люльок XVII—XVIII ст. Великий обсяг цієї групи археологічного матеріалу виявлений під час розкопок на території Меджибізької фортеці (Толкачов, Крамарова 2011, с. 190—196; 2012, с. 148—154). У 2017 р. під час рятувальних розкопок у м. Городок також знайшли кілька десятків люльок (автор брав участь в обробці матеріалів з обох пунктів — фотографування, опис для звіту, пошук аналогій). Наразі регулярно публікуються результати розвідкових, рятувальних новобудовних розкопок, архітектурно-археологічних досліджень у історичних містах Поділля. У таких публікаціях також вводяться

до наукового обігу нові знахідки керамічних люльок. Традиційною проблемою для їх вивчення є те, що більшість знахідок походить з культурного шару чи широко датованих об'єктів. Але кількість матеріалу дозволяє класифікувати ці вироби дрібної керамічної пластики і дослідити особливості побутування певних типів люльок на українському Поділлі.

Загалом в Україні практично всі люльки, виявлені під час археологічних досліджень, відносяться до типів південно-східної традиції. До території її поширення входять: Середземномор'я, Причорномор'я, Кавказ, Балкани, Австрія, Угорщина, частина Польщі, Україна, Білорусь, Литва, Росія. Цей тип люльок часто називають «східним» або «турецьким», на відміну від «західного», він же — «голландські люльки» (люльки з невеликою чашечкою, яка складає одне ціле з довгим тонким мундштуком). За формою, розміром і пропорцією частин, люльки можна віднести до кількох груп. Більшість форм люльок для куріння тютюну мають велику територію поширення, але керамічне тісто, спосіб декорування (полива, ангобування чи лощення) різняться, що дозволяє дослідити локальні особливості цих виробів. Є також певні форми люльок, які часто зустрічаються на одних ареалах і є нечисленими на інших.

Через те, що вивчення цієї категорії археологічного матеріалу в Україні почалось порівняно недавно, термінологія, яку вживають при описах люльок і назв їх типів у науковій літературі не є усталеною. Але оскільки практично всі публікації супроводжуються ілюстративним матеріалом, непорозуміння у дослідників не виникає. Крім того, автори або вказують, якою класифікацією користуються, або докладно описують ознаки, за якими групують матеріал.

Найчіткіше сформульована класифікація О. Коваленко, складена на основі знахідок з Полтавщини (Коваленко 2008). Вона, на жаль, не включає кілька різновидів люльок, дуже поширених в Середньому Подніпров'ї та по Україні загалом. Класифікація керамічних люльок, якою користується автор, розроблена на основі знахідок із Києва (Чекановський, Чміль 1995; Чміль, Чекановський 1995; Чекановський 2002; 2016; Чекановський 2003) і теж потребує удосконалення з включенням до неї фасонів, які зустрічаються на Волині, Поділлі, Галичині, Причорномор'ї, та урахування виробів з усієї території поширення південно-східного типу люльок і їх хронологічного розвитку. Частково це буде зроблено в даній роботі.

Найпоширенішою групою люльок є вироби, у яких нижня частина чашечки композиційно виділена і має діаметр більший за діаметр верхньої частини, а найменший діаметр чашечки розміщено в нижній частині — бутоноподібні люльки. За класифікацією Оксани Коваленко це — II тип. (Коваленко 2008, с. 43—44). Нижня частина чашечки для тютюну може мати різну форму.

Перерахуємо основні форми нижньої частини чашечки:

- округла, куляста;
- округла, з більш чи менш чітко вираженим ребром «по екватору»;
- з напівсферичною нижньою частиною чашечки;
- дископодібна;
- поєднання дископодібної нижньої частини чашечки для тютюну з пелюсткоподібним рельєфом, «нарцисоподібні» люльки;
- пелюсткоподібна, причому пелюстки можуть бути широкими, рельєфними, або зображеними частими лініями, ритованими і відштапованими; під цей опис підходять також люльки фасону «тахта-чубук» другої половини XVIII—XIX ст. (тип С 93 за класифікацією Ребекки Робінсон), але вони складають настільки характерну групу, що їх майже завжди розглядають як окремих різновид (Robinson 1985, p. 186; Біляева, Фіалко, Ерсой 2005, с. 83—84; Коваленко 2008, с. 36—38).
- мушленодібна, рельєфні пелюстки розходяться не радіально з нижньої центральної точки чашечки, а сформовані майже паралельно, продовжуючи напрямок відростка-тульйки.

Варіації форм в групі бутоноподібних люльок створюються оформленням верхньої частини чашечки. Вона може бути циліндричною, конусною з розширенням до верху, вертикальною гранчастою. Не меншу варіативність генерує форма переходу чашечки до відростка-тульйки. Відросток може виходити збоку нижньої частини чашечки, бути трохи нижчим чашечки — утворювати виступ на ній, чи гребінь-

кіль. З XIX ст. в деяких регіонах поширилися люльки, у яких відросток знаходився по середині чашечки.

Дуже поширеними в Україні, і особливо на Подніпров'ї, є люльки, оздоблені майже по всій поверхні (крім закінчення відростка і вінчика) поздовжніми канелюрами (Чекановський, Чміль 1995, с. 102). Більшість з них білоглинняні, але бувають випалені у відновлювальному середовищі (димлені) або вкриті поливою. У Причорномор'ї і на Балканах є люльки схожі за формою, але без канелюрів, червоноглиняні (Краснова 1994, с. 357, рис. XII: 7; Вікіс 2012, s. 5, tabl. 4: 21, 22).

Ще одну велику групу складають люльки з горщикоподібною (гличикоподібною) чашечкою. Мінімальний діаметр чашечки знаходиться посередині, або у її верхній частині. Вінце чашечки відхилено назовні. За класифікацією Оксани Коваленко до цієї групи входять вироби, віднесені нею до типу I. Серед «турецьких» люльок є фасон з великим, сильно відігнутим вінцем (Краснова 1994, с. 357, рис. XII: 1, 2; Коваленко 2008, с. 43—44; Алядинова 2013, с. 376, рис. 3: 3—7). Деякі вироби цього різновиду мають стінки чашечки, що по всій висоті розширюються. Болгарські дослідники називали його «камбановиден» (дзвоноподібний), «луліевиден» (лілеєподібний). Також при описах таких люльок використовується назва фасону «тольпаноподібні» (Волков, Новикова 1996, с. 135). При перших публікаціях київських знахідок з урочища Гончарі-Кожум'яки, люльок з Чигирини і Кам'янської Січі його було вживано щодо горщикоподібних люльок, як малих, так і великих розмірів (Чекановський 1993, с. 118; Чміль, Чекановський 1995, с. 157; Чекановський, Чміль 1995, с. 101). До варіантів горщикоподібних люльок, на нашу думку, теж варто віднести вироби з вертикальними стінками чашечки і люльки з найменшим діаметром чашечки на верхньому обрізі вінця, хоча оздоблення стінок у них нерідко схоже на таке у бутоноподібних люльок. Можливо з накопиченням досліджених знахідок їх виділять в окремі групи різновидів форм.

Багато люльок поєднують форму чашечки і спосіб її оздоблення, притаманні як бутоноподібним, так і горщикоподібним люлькам. Наприклад, досить поширені на півдні є горщикоподібні люльки зі стінками у вигляді рельєфних квіткових пелюсток, які доходять майже до верхнього краю чашечки (Гусач 2013, с. 381, рис. 2: 8, Юхно 2016, с. 283, рис. 1). Часто на горщикоподібних люльках ритованим орнаментом виділяють нижню частину чашечки, наносять на її поверхню розділення на сектори (рис. 1: 4; 2: 12, 13, 26, 32). Віднесення люльок, що поєднують ознаки різних груп, до певної класифікаційної категорії є суб'єктивною думкою, що ґрунтується на досвіді дослідника або на аналогіях з існуючих класифікацій.

Рис. 1. Знахідки люльок для куріння тютюну XVII—XVIII ст. з розкопок на Поділлі. Бутоноподібні люльки з різними формами чашечок для тютюну; люльки з чашечками, які мають ознаки різних фасонів, фігуративна люлька «з личиною»: *Меджибізька фортеця*: 1, 7, 12 — 2006 р., розкоп 12; 2, 4, 8 — 2006 р., розкоп 11; 3, 5, 6, 9—11, 17, 28, 29 — 2007 р., розкоп 12; 16, 20, 24 — 2015 р., розкоп 12; 22 — 2015 р.; *Городок*: 13, 21 — 2017 р., траншея 1; 14, 18, 19, 30 — 2017 р., шурф 1, сквер Виноградського; 15, 23, 25, 27 — 2017 р., шурф 1; 26 — Київ, ур. Гончарі-Кожум'яки, вул. Воздвиженська 43; 31 — Хорватія; 32, 33, 35 — Кам'янець-Подільський 1992 р.; 34 — Аккерманська фортеця 2004 р., Карантинний двір; 36, 37 — Хмільник 2015 р., пл. Перемоги (36 — сіроглиняна, димлена, лощена; 37 — білоглиняна, прозора полива)

Рис. 2. Знахідки люльок для куріння тютюну XVII—XVIII ст. з розкопок на Поділлі. Бутоноподібні люльки з пелюсткоподібною чашечкою, глечикоподібні люльки, люльки тахта-чубук, канелюрна люлька, фігуративна люлька: *Меджибізька фортеця*: 1, 26 — 2006 р., розкоп 11; 2, 7, 18—21, 29 — 2015 р. розкоп 12; 3—5, 17, 23—25, 27 — 2007 р., розкоп 12; 6 — Азак, коричневоглиняна, лошена; 16 — 2006 р., розкоп 12; *Городок*: 8, 15, 28, 30, 31, 36, 37, 39—41 — 2017 р., шурф 1; 9, 10, 34 — 2017 р., шурф 1, сквер Виноградського; 11 — Олевськ 2013 р., Бабина гора, скляні вставки; *Київ*: 12 — 1996 р., Поділ, церква Пирогоща, білоглиняна, скляні вставки; 13 — вул. Велика Житомирська, скляні вставки; 14 — 2011 р., Поділ, Щекавицька 53, світлоглиняна, жовто-помаранчева полива; 22 — Поділ, Ярославський провулок; 32, 33, 38 — ур. Гончарі-Кожум'яки, вул. Воздвиженська 43; 35 — Біла Церква 2011 р., Замкова гора

Особливу групу люльок складають вироби з фігуративними зображеннями. Найчастіше їх розміщують на стінці чашечки, протилежній мундштуку, обличчя, або загалом чашечка виконана у вигляді людської голови. Мода на антропоморфні люльки виникла у середині XVIII ст., поширилася на велику територію, і, певною мірою, триває до сьогодні (Чекановський, Чміль 1995, с. 105, рис. 2: 2; Калашник, Гордієнко 2015, с. 42; Беляєва 2015, с. 122, рис. 51: 3; Bekić 2000, s. 275, 278; Milošević 2011, s. 304). Є люльки, виконані у формі побутових речей, наприклад, — чобіт (Чекановський, Чміль 1995 с. 105, рис. 3: 7; Чекановський, Чміль 1995, с. 162; Юхно 2016, с. 283, рис. 1). Серед знахідок у м. Городок виявлена люлька у вигляді тварини (рис. 2: 37). Ці композиції вірогідно також виникли у XVIII ст. з поширенням барокової моди.

Додаткові ознаки для класифікації створюють колір випаленого глиняного тіста, покриття поливою, ангобами, лощення. У тексті цієї роботи вживаємо характеристики «білоглиняна», «сіроглиняна», «червоноглиняна», маючи на увазі колір глини після випалу люльки і колір поверхні виробу. Це — умовні означення, прийняті в науковій літературі з досліджень кераміки. «Червоноглиняні» люльки насправді можуть мати різноманітні відтінки теплих кольорів від охристого до темно-рудого, брунатного. Допускаємо, що з розширенням бази досліджуваного матеріалу, науковці будуть виділяти нові групи люльок. Але разом з тим, варто зазначити, що подрібнення типів і груп різновидів знахідок, створення складних класифікацій, що враховують всі ознаки, не повинно бути самоціллю. Класифікація має бути інструментом дослідження хронології і розвитку форм виробів. Подібність люльок, наявність одних і тих самих різновидів є також індикатором шляхів і часу поширення технологічних, декоративно-ужиткових традицій, зв'язків одних мікрорегіонів з іншими, присутності певних етнічних і соціальних груп.

Серед бутоноподібних люльок, виявлених у Меджибізькій фортеці, є вироби, що належать до різних фасонів. Їх опис почнемо з люльки невеликого розміру, яка була знайдена у 2006 р., вона мала напівсферичну нижню частину чашечки і циліндричну, з невеликим конусним розширенням, верхню частину (рис. 1: 1). Виріб має широкі аналогії на території України. Серед них — червоноглиняна люлька з розкопок фортеці Алустон (Алушта) (Алядинова 2013, рис. 2: 14), червоноглиняна, лощена, ангобована люлька з Нижнього двору Аккерманської фортеці (Беляєва 2015, с. 235), з розкопок у Керчі 1990 р. (Чекановський 1994, с. 14, рис. 3: 7), сіроглиняна люлька з розкопок Домініканського монастиря у Кам'янці-Подільському 1992 р. (Чекановський 1994, с. 14, рис. 2: 4), люльки з Башти Дорошенка Чигиринської

фортеці (Чекановський 2002, с. 165, рис. 1: 1 — сірокоричнева, 17 — оранжева). Датувати меджибізьку люльку можна за аналогією другою половиною XVII ст. Схожими на неї є люльки з округлою («сферичною») нижньою частиною чашечки і вертикальною циліндричною верхньою частиною. На деяких люльках орнамент розміщуються на верхній поверхні кулястої частини чашечки, на інших — по середині, «по екватору» (рис. 1: 2, 3, 5, 6, 8—10, 12, 17, 22 — всі люльки з Меджибожа). На подібних люльках з Городка графічна орнаментация чашечки відсутня (рис. 1: 13, 21 — червоноглиняні, 15, 27 — білоглиняні). На деякі знахідки (рис. 1: 18, 23) за формою чашечки подібна люлька XVIII ст. з Нижнього двору Аккерманської фортеці (Беляєва 2015, с. 121). У меджибізькій люльки з розкопок 2007 р. поверхня нижньої сферичної частини чашечки не орнаментована, але вся люлька вкрита оливково-зеленою поливою (рис. 1: 11). Сіроглиняні люльки з неорнаментованою нижньою частиною округлої чашечки відомі за знахідками в Алушті (Алядинова 2013, рис. 2: 7, 8 — сіроглиняні). Люлька з Меджибізької фортеці, знайдена у 2006 р., декорована по середині округлої нижньої частини чашечки штампованим орнаментом (рис. 1: 2). Аналогії вона має також з розкопок Алустона (дві червоноглиняні люльки) (Алядинова 2013, рис. 2: 20, 21) і Азака (Гусач 2013, с. 381, рис. 2: 7). Люлька з Азака має пунктирну лінію по середині висоти нижньої частини чашечки. Таке ж оздоблення мала оранжево-коричнева з лощеною поверхнею люлька з чигиринської Башти Дорошенка (Чекановський 2002, рис. 1: 27).

Варта окремої уваги велика червоноглиняна бутоноподібна люлька з верхньою частиною чашечки, оздобленої спіральними канелюрами, що знайдена в Городку. Вона є повним аналогом фрагментованій люльці і фрагменту стінки з вінчиком чашечки, що знайдені у Меджибізькій фортеці в 2015 р. (рис. 1: 16, 19, 20).

Набагато частіше зустрічаються люльки з округлою нижньою частиною чашечки, яка декорована рельєфним штампованим або ритованим орнаментом (зразки з Меджибізької фортеці: рис. 1: 3 — світлоглиняна, 5, 6 — сіроглиняні, 8—10, 12 — темно-сірі, димлені, лощені, 17 — полив'яна, зелена, світло-сіроглиняна, 22 — світлоглиняна). Фрагменти люльок на рис. 1: 6, 9, 10 належать дуже схожим між собою виробам. Це свідчить, що вони були виготовлені (а пізніше вірогідно придбані) в одному місці. Варіанти фасону цих люльок відрізняються довшим відростком для чубука. Люльки подібного фасону також знайдені в Кам'янці-Подільському у 1992 р. (Чекановський 1994, рис. 2: 1 — варіант з довшим відростком, 8 — сіроглиняна), при розкопках Башти Дорошенка Чигиринської фортеці (Чекановський 2002, с. 165, рис. 1: 17, 26 — обидві

оранжево-коричневі). Вони є в колекції Бахчисарайського історико-культурного заповідника (Краснова 1994, рис. XII: 4, 9), серед люльок з Нижнього двору Аккерманської фортеці (Беляєва 2015, с. 235, рис. 97: 1, 3), серед матеріалів дослідження Олешківської Січі 2003 р. (Титова, Симоненко 2008, с. 426, рис. 13). Велику кількість подібних люльок, датованих другою половиною XVII — початком XVIII ст., знайдено в Києві і по всьому Середньому Подніпров'ю (Чекановський 1993, с. 117 рис. 1: 10, 12, 13, 16, Чекановський, Чміль 1995, с. 104, рис. 2: 8, 10, Чміль, Чекановський 1995, с. 158, рис. 1: 10, 14, 21). У Києві найчастіше виготовлялися світлоглинняні бутноподібні люльки. Також вони могли бути вкритими поливою або випаленими у відновлювальному середовищі (димлені). Такі люльки зустрічаються серед київських знахідок рідше за біло- і світло-сіроглинняні. Серед виробів з Полтавщини опубліковано причорноморські імпорти (Коваленко 2008, с. 33, рис. 9: 6, с. 39, рис. 14: 1), всі вони рожевого чи червоного кольору, ангобовані, лощені.

Близьким до попереднього фасону люльок є вироби з нижньою частиною чашечки для тютюну близької до біконічної форми, з чітким ребром по середині. Така люлька була знайдена в Меджибожі у 2006 р. на розкопці XII (рис. 1: 21). Цей варіант фасону відомий серед знахідок з Нижнього двору Аккерманської фортеці — сіроглинняна люлька з чорною поверхнею (Беляєва 2015, с. 115, 117, рис. 45: 2). Люлька схожої форми є у фондах Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника (Краснова 1994, с. 357, рис. XII: 5). О. Коваленко опублікувала димлену люльку з «біконічною» нижньою частиною чашечки, оздобленою ритуванням (Коваленко 2008, с. 90, рис. 38). Серед знахідок з Азака є виріб з ребром по середині нижньої частини чашечки і з оригінальним фасоном загалом (Гусач 2013, с. 351, рис. 2: 9). До цього ж типу могла належати фрагментована чорна люлька з розкопок в Городку. Її аналогом, можливо, можна вважати сіроглинняну люльку з розкопок 2011 р. у Білій Церкві (рис. 2: 36, 37).

Ще одним варіантом форми є люльки з дископодібною або близькою до неї, розширеною нижньою частиною чашечки (рис. 1: 24, 25, 30). Фрагмент такої димленої люльки знайдено у Меджибизькій фортеці у 2015 р. (рис. 1: 24). В Городку виявлено фрагмент червоноглинняної люльки з тонкою нижньою частиною чашечки (рис. 1: 30). Аккерманські люльки цього фасону набагато пишніше оздоблені (Беляєва 2015, с. 123, рис. 52: 3). Те саме можна констатувати для люльок з Азака (Гусач 2013, с. 351 рис. 1: 4; 2: 1). Знайдено червоноглинняні, лощені люльки цього типу і на Олешківській Січі (Титова, Симоненко 2008, с. 419, с. 426, рис. 14). Є люлька цього фасону і у фондах Бахчисарайського державного історико-культурного за-

повідника (Краснова 1994, рис. XII: 19). Зразком дископодібних люльок XVII ст. Середнього Подніпров'я можуть слугувати люльки з урочища Гончарі-Кожум'яки в Києві (білоглинняні, є вкриті світлозеленою поливою) (Чекановський 1993, с. 117, рис. 1: 14, 15; Чекановський, Чміль 1995, с. 102, рис. 1: 1—3; Чміль, Чекановський 1995, с. 158, рис. 1: 2, 3, с. 161, рис. 3: 4). Люльки з дископодібною нижньою частиною з Чигирини (одна фрагментована, коричнево-оранжева) і з Кам'янської Січі (дві фрагментовані, світло-оранжеві) є прикладами менш якісного наслідування імпортних зразків (Чекановський 2002, с. 165, рис. 1: 21, 28, 29). Люльки цього фасону є серед старожитностей Хотинської фортеці (Пивоваров, Калініченко 2014, с. 165, 168, рис. 3: 8—10).

Малопоширеним в Україні варіантом фасону з дископодібною нижньою частиною чашечки є фрагмент люльки, випаленої у відновлювальному середовищі (рис. 1: 25), з гранчатою високою чашечкою. Такі люльки були розповсюджені у XVIII—XIX ст. на території Австро-Угорщини і у Хорватії зокрема (рис. 1: 31) (Bekić 2000, s. 264, 275, tabl. 3: 7; Milošević, Torić 2011, s. 301—310). Люльки з гранчастими високими чашечками у кінці XVIII—XIX ст. були популярні в тому числі на землях Словаччини, на Балканах, на півдні Польщі. В Україні вони здебільшого зустрічаються у західних регіонах. Люлька цього фасону є серед знахідок 1992 р. з Кам'янця-Подільського (Чекановський 1994, с. 13). Нижня частина чашечки могла бути оформлена об'ємними «пелюстками», «мушлею» або одним рельєфним обідком (як у знахідки з Городка), чи без композиційного підкреслення з'єднуватися з відростком для чубука. Декорування обідком можливо є розвитком дископодібною форми оздоблення чашечки. Аналог з Хорватії датується початком XIX ст. Автор публікації вказує на австро-угорське походження типу люльки (Bekić 2000, s. 264, 275). В Очакові була знайдена схожа люлька, але виготовлена з нефриту. С. О. Біляєва визначає її як китайський імпорт (Беляєва 2015, с. 157, рис. 82: 6). Це доводить, що багато форм люльок, які походили з півдня (володіння Туреччини, Причорномор'я), набули надзвичайно широкого поширення і дуже часто копіювалися у різних місцях, особливо там, де були активні міжнародні контакти.

Найпоширенішими варіантами бутноподібних люльок є різновиди з секторним членуванням нижньої частини чашечки для тютюну. Вони також мають кілька фасонів. Нижня частина чашечки для тютюну могла мати часте членування тонкими рельєфними лініями, утвореними як формою-штампом для виготовлення люльок, так і ручним ритуванням (рис. 2: 1, 2, 8). Не менш поширені різновиди з членуванням нижньої частини чашечки об'ємними широкими «пелюстками» (рис. 2:

3—10). Були також розповсюджені фасони з ритованим розділенням поверхні нижньої частини чашечки «необ'ємними» секторами. Така люлька була знайдена в Меджибізькій фортеці у 2006 р. (рис. 1: 4). Схожу на неї за орнаментациєю білоглиняну горщикоподібну люльку було виявлено при дослідженнях Кам'янської Січі (Чекановський 2002, с. 164—165, рис. 1: 38). Такий приклад використання елементів оздоблення одного фасону на люльках іншого — непоодиноким. Цей прийом декорування часто застосовувався протягом всього часу популярності керамічних люльок для виробів з горщикоподібним типом компоновки чашечки (рис. 2: 12, 13, 27, 33).

Люльки з членуванням нижньої частини чашечки для тютюну мають багато аналогій по всій території поширення південно-східного типу виробів. Обидва фасони — з частим канелюрним членуванням і об'ємним пелюсткоподібним — надзвичайно поширені по всій території України. В Меджибожі люльки з частим членуванням є в матеріалах розкопок 2006 р. (рис. 2: 1 — світлоглиняна) і 2015 р. (рис. 2: 2 — білоглиняна). Їх також знайдено у Керчі (Чекановський 1994, с. 14—15, рис. 3: 5 — червоноглиняна) і в Аккермані (колір — від світло-рожевого до брунатного) (Беляєва 2015, с. 119, 121). Серед знахідок з Кам'янської Січі таким способом були оздоблені великі люльки XVIII ст. (Чекановський 2002, с. 165, рис. 1: 37, 35, 39). Присутні вони і серед знахідок з Олешківської Січі (Титова, Симоненко 2008, с. 426, рис. 13, 14). Побутовали вони також на Полтавщині (Глинське, Опішне) (Коваленко 2008, с. 84, рис. 37: 2, 6), знайдені у Трахтемирові (Виногородська 1998, с. 136), у Богородицькій фортеці (Ковальова 2008, с. 33). У Києві цей різновид люльок для куріння тютюну не є дуже поширеним, але зустрічається як серед знахідок XVII ст., так і XVIII ст. (Чекановський, Чміль 1995, с. 102, 105, рис. 1: 11, рис. 3: 5; Тараненко, Чміль, Чекановський, 2012, с. 156, рис. 1: 8). Як бачимо, фасон з частим членуванням нижньої частини чашечки був поширений по всій Україні і продовжував розвиватися у XVIII ст.

Фрагменти трьох бутоноподібних полив'яних люльок з об'ємним пелюсткоподібним членуванням нижньої частини чашечки в Меджибізькій фортеці були знайдені у 2007 р. (рис. 2: 3—5) і в 2015 р. (рис. 2: 7). Виявлені люльки цього різновиду й у Городку: чорнолощена з об'ємними «пелюстками» (рис. 2: 8), у Кам'янці-Подільському (Чекановський 1994, с. 13, рис. 2: 5). З Хотинської фортеці опублікована бутоноподібна люлька, вкрита зеленою поливою (Мисько 2009, с. 64). Наведено знахідки лише саме з Поділля і прилеглої території, бо це — один з наймасовіших типів люльок з великою кількістю фасонів, які розвивались до першої половини XIX ст. включно.

Звернемо увагу на люльки вказаного фасону з Городка, що схожі на вироби, в оздобленні яких використовувалися кольорові вставки зі скла (рис. 2: 10). Аналог білоглиняної бутоноподібної люльки з «пелюстками» і «вічками» на нижній частині чашечки є серед знахідок у Очакові (Беляєва 2015, с. 157, рис. 82: 2). Проте очаківська люлька виготовлена з мінеральної породи — сепіоліту (так звана «пінка»), інкрустована синім склом у «вічках». Це — ще один приклад копіювання у більш дешевому виконанні. У люльки з Городка «вічка» не передбачали вставок. «Вічка» вирізані по сирій глині. Якість виготовлення і оздоблення цієї люльки низька. Середина чашечки у неї закопчена, вірогідно люлька була у використанні. Знахідки люльок зі вставками відомі з розкопок у Києві і Олевську (Чекановський 2004, с. 100; Петраускас, Чекановський 2014, с. 228).

Серед бутоноподібних люльок з пелюсткоподібним об'ємним членуванням є фасон, у якого «пелюстки» закінчуються на середині висоти нижньої частини чашечки, утворюючи чіткий гранчастий перелам. На верхній частині кожна «пелюстка» зазвичай оздоблена маленьким штампом-розеткою. Така люлька знайдена на розкопках у Кам'янці-Подільському (рис. 1: 33). Аналогії відомі за знахідкою в Хотині (Пивоваров, Ільків 2014, с. 58, рис. 1: 7), у Чигирині (Чекановський 2002, рис. 1: 11), на Карантинному дворі Аккерманської фортеці (рис. 1: 34) (Біляєва, Фіалко, Ерсой 2005, с. 81; Беляєва 2015, с. 115, рис. 45: 3). Поширений цей фасон по всьому ареалу люльок південно-східного типу. Глиняна маса виробів різного кольору, відомі екземпляри, які вкриті поливою. Таку фрагментовану люльку із Західної Словаччини оздоблено було зеленою поливою (Čurný et al. 2013, s. 202). Особливої назви цей фасон люльок в дослідницькій літературі не має. За формою він подібний до фасонів «нарцис» і бутоноподібних люльок з пелюсткоподібним членуванням нижньої частини чашечки. Пропонуємо називати подібний різновид «малими нарцисоподібними люльками».

У середині XVIII — середині XIX ст. став дуже популярним фасон турецьких люльок «тахта-чубук». Це великі червоноглиняні бутоноподібні люльки з широкою гранчастою нижньою частиною і вертикальними теж гранчастими вінцями, інтенсивно декоровані ритованим і штампованим орнаментом. Оригінальні вироби причорноморського походження виконані з добре відмученої глини, мали гладеньку поверхню. Цей різновид добре описано в літературі. Він активно копіювався на території Російської імперії (Волков, Новикова 1996, с. 136—137) і побутовав до XIX ст.

У XVIII ст. поширився різновид бутоноподібних люльок з гребенем, який знизу півколом охоплював чашечку і міг завершуватися волютою, надаючи виробу яскравої барокової

стилістики. Фрагмент такої люльки є в колекції знахідок з Городка (рис. 2: 15). Вона червоноглиняна, на відміну від аналогічних виробів, які часто зустрічаються саме на Подніпров'ї. Бутоноподібні люльки з гребенем зі споду чашечки були виявлені на Подолі в Києві (білоглиняні, вкриті поливою жовтих чи зелених відтінків) (Тараненко, Чміль, Чекановський 2012, с. 155—156, рис. 1: 1, 2) (рис. 2: 14). Люльки цього фасону є у фондах Національного історико-культурного заповідника в Чигирині. Одна з них димлена, знайдена у Нижньому місті (Попованова, Горішній 1998, с. 160, рис. 1: 6). Друга люлька — білоглиняна, вкрита жовтою поливою (Пискун 2014, с. 173, рис. 1: 10 — жовта полива, 11 — димлена). Бутоноподібні люльки з гребенем могли мати антропоморфне зображення на чашечці. На Поділлі така білоглиняна люлька, вкрита прозорою поливою, знайдена у м. Хмільнику (рис. 1: 37) (Виногородська 2017, с. 157—159, рис. 11: 1). На Середньому Подніпров'ї вони досить поширені з середини XVIII ст.

До бутоноподібних люльок з високою чашечкою середини XVIII—XIX ст. близькі за пропорцією люльки з мушлеподібною нижньою частиною. На Поділлі такий екземпляр був знайдений при розкопках у м. Хмільнику. Люлька сірого кольору з гладкою залощеною поверхнею, вірогідно випалена у відновлювальному середовищі (димлена) (Виногородська 2017, с. 152—159, рис. 11: 1). Цей фасон був поширений як у Причорномор'ї (Беляєва 2015, с. 122, рис. 51: 2), так, наприклад, і на території Галичини (знахідки з розкопок фортів у Перемишлі (Olbrovska, Trojanowska 2010, с. 67). Подібні люльки у Центральній Європі виготовлялися і використовувалися аж до першої половини XX ст. (Beilich, Čurný 2009, s. 346, Bekić 2000, s. 265, 276, tabl. 4: 7. Milošević, Torić 2011, s. 301—310).

Серед люльок, виявлених на розкопках 2016 р. в Городку, глечикоподібних люльок малого розміру лише дві — фрагментована, без вінця і частина стінки чашечки з вінцем, обидві — червоноглиняні (рис. 2: 41). Щодо знахідок у Меджибізькій фортеці, то до люльок вказаного фасону пропонуємо віднести не лише «класичний варіант» (рис. 2: 26, 27), а й люльки з вертикальними і невідхиленими стінками чашечки для тютюну (рис. 2: 16—20, 23—25). Більшість малих глечикоподібних люльок зі знахідок 2005—2007 рр. і 2016 р. — сіроглиняні. Серед них теж є люльки, виготовлені за допомогою дуже схожих двостулкових формштампів і оздоблені майже однаковим ритуванням (рис. 2: 23, 24). Вони також схожі (форма відростка для чубука і орнамент на ньому) на темно-сіру задимлену люльку, теж знайдену у Меджибожі в 2007 р. (рис. 1: 9). Такі серії свідчать про виготовлення люльок в одній майстерні.

Одна білоглиняна люлька з Городка має рельєфний рослинний орнамент на бічній стороні (рис. 2: 40). Схожа люлька (теж білоглиняна) виявлена у Хотинській фортеці (Мисько 2009, с. 64, рис. 1: 1). Подібне оздоблення відоме як у причорноморських люльок, так і у придніпровських (Біляєва, Фіалко, Ерсой 2005, с. 84; Беляєва 2015, с. 122). Так само дуже поширеним є фасон білоглиняної полив'яної люльки з Меджибожа (рис. 2: 27). Він поширений від Полтавщини (Коваленко 2008, с. 64) до Галичини (фрагментована люлька, подібна до меджибізької, тільки з зеленою поливою, представлена в експозиції перемишльського музею дзвонів і люльок).

Як вже зазначали, є люльки, що у своїй формі поєднують ознаки кількох фасонів. Прикладом може слугувати мала фрагментована люлька, вкрита зеленою поливою, знайдена у Меджибізькій фортеці під час розкопок 2007 р. (рис. 1: 29). За силуетом — це глечикоподібна люлька. Але нижня частина чашечки композиційно виділена рельєфним кільцем і на бокових сторонах нанесено штамп у вигляді круглої розетки, як у бутоноподібних люльок. Там же була знайдена одна люлька світло-рудуватого кольору, у якої подібним чином виділена нижня частина чашечки (рис. 2: 25) (Толкачов, Крамарова 2011, с. 534, рис. 1: 11). Велика сіроглиняна лощена фрагментована люлька з розкопок у Меджибізькій фортеці має схожі верхню частину чашечки і силует до таких глечикоподібних люльок. Разом з тим, масивна гранчаста нижня частина більша за вінця і виділена у композиції виробу, як у бутоноподібних люльок (рис. 1: 28).

Лише один фрагмент білоглиняної канелюрної люльки знайдено під час розкопок 2017 р. у Городку. Люлька цього фасону виявлена під час досліджень в Староколястині (Виногородська 2002, с. 23). Цей дуже поширений на Київщині, Середньому Подніпров'ї і Лівобережжі тип люльок на південно-західній Україні у великій кількості не знаходять.

Великі білоглиняні глечикоподібні люльки з Городка (рис. 2: 28, 30, 31, 34) і один фрагмент із Меджибізької фортеці (рис. 2: 29) подібні між собою і вірогідно складають серію одного виробника. Подібні люльки відомі з розкопок у Києві (рис. 2: 32, 33) (Чекановський, Чміль 1995, с. 106—107) і на Полтавщині (Коваленко 2008, с. 51, 69). Такі люльки виготовлялися з глини з високим вмістом каоліну. В Києві в урочищі Гончарі-Кожум'яки у заповненні зруйнованого гончарного горна були знайдені люльки, аналогічні згаданим (рис. 2: 32, 33), але одна з них випалена у відновлювальному середовищі, а друга вкрита темно-зеленою поливою (Чміль, Чекановський 1995, с. 160, рис. 2: 12, 13).

Дуже цікавим є фрагмент відростка сіро-брунатної люльки (рис. 2: 37). Він має незвичайний рельєф, утворений двостулковими форма-

ми для виготовлення люльки. Це — фрагмент фігуративної люльки, що зображала тварину, яка припала до землі чи сидить (вірогідно, лева). На фрагменті добре розрізняються задні лапи, хвіст з китицею на кінці, завитки гриви. Фігуративні люльки характерні для кінця XVIII—XIX ст. Оpubлікована люлька з Хорватії, у якій завершення відростка-тулійки виконано у формі голови тварини (Bekić 2000, tabl. 7: 8)

Як бачимо, на території Поділля у другій половині XVII—XIX ст. побували фасони люльок, які мають аналоги у Причорномор'ї, на Подніпров'ї, на Балканах і у володіннях Австро-Угорської імперії. Більшість різновидів подібні до причорноморських зразків, але імпортих екземплярів небагато. Серед знахідок з Городка лише 2 фрагменти мають високу якість керамічної маси і обробки поверхні ангобом і лощенням, що дає підстави вважати їх імпортованими виробами (один з них — рис. 2: 41). Є серії схожих люльок, що дає підстави припустити і надалі виділити виробу місцевого походження. Порівнюючи знахідки з Поділля з колекцією люльок з Хотинської фортеці (Мисько 2009, с. 64—65; Пивоваров, Ільків 2014, с. 58; Пивоваров, Калніченко 2014, с. 164—166), можна впевнено твердити, що в останній набагато більше імпортованих люльок і частка причорноморських фасонів загалом більша. Ще однією особливістю люльок, знайдених на Поділлі, можна вважати достатньо широке поширення сіроглиняних люльок. Це припущення може бути уточнено, або виправлено при введенні у науковий обіг і статистичній обробці більшої кількості знахідок. Сучасні активні археологічні дослідження історичних міст Поділля, реконструкція фортець і замків дає підстави для оптимістичних сподівань у царині досліджень кераміки пізнього середньовіччя і модерного часу загалом, і предметів дрібної керамічної пластики, якими є люльки для паління тютюну, зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

- Алядинова, Д. 2013. Керамические курительные трубки османского периода из раскопок на территории крепости Алустан. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, с. 372-378.
- Беляева, С. 2015. *Славяне и тюрки в просторах Украины. Украинско-османские историко-культурные контакты XV—XVIII вв.* Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing, 2.
- Беляева, С., Фіалко, О., Ерсой, Б. 2005. Люльки з Карантинного двору Аккерманської фортеці (за матеріалами розкопок 2004 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 14, с. 79-86.
- Виноградська, Л. 1998. Нові дані про розкопки у Трахтемирівському заповіднику в 1997 році. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 7, с. 131-138.
- Виноградська, Л. 2002. Історико-археологічні дослідження на території замку Острозьких в м. Старокосятинів Хмельницької області. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 11, с. 18-24.
- Виноградська, Л. 2017. Археологічні дослідження у м. Хмільник. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 26, с. 148-166.
- Волков, И. В., Новикова, Г. Л. 1996. Красноглиняные «турецкие» курительные трубки в собрании Музея истории города Москвы. *Труды музея истории города Москвы*, 9, с. 134-145.
- Гусач, И. 2013. Османские курительные трубки из раскопок в крепости Азак. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, с. 379-383.
- Калашник, Е., Гордієнко, Р. 2015. Нові знахідки козацьких старожитностей на Сумщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 24, с. 41-47.
- Коваленко, О. 2008. *Глиняні люльки XVII—XVIII століть (за матеріалами Полтавщини)*. Опішне: Українське народознавство.
- Ковальова, І. Дослідження Богородицької фортеці 2007 року. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 17, с. 31-35.
- Краснова, Т. Н. 1994. Коллекция керамических курительных трубок из фондов БГКИКЗ. В: Могаричев, Ю. М. (ред.). *Проблемы истории и археологии Крыма*, Симферополь: Таврия, с. 267-270, 357.
- Мисько, Ю. 2009. Керамічні матеріали з розкопок на території Хотинської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 18, с. 63-68.
- Петраускас, А., Чекановський, А. 2014. Люльки з городища Бабина Гора. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 227-228.
- Пивоваров, С., Ільків, М. 2014. Археологічні знахідки козацької доби з Хотинської фортеці (дослідження 2013 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 57-62.
- Пивоваров, С., Калніченко, В. 2014. Люльки з приватного двору Хотинської фортеці (археологічні дослідження 2013 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 163-171.
- Пискун, О. 2014. Люльки XVII—XVIII століть із колекції музею Богдана Хмельницького в Чигирині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 171-177.
- Попованова, О., Горішній, П. 1998. Люльки XVII—XVIII століть із фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 7, с. 157-161.
- Тараненко, С. П., Чміль, Л. В., Чекановський, А. А. 2012. Нові дослідження Київського Подолу. *Праці Центру пам'яткознавства*, 22, с. 151-160.
- Титова, О., Симоненко, О. 2008. Дослідження Олешківської Січі у 2003 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 17, с. 416-427.
- Толкачов, Ю. І., Крамарова, С. О. 2011. Глиняні люльки з розкопок на території Меджибізької фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 20, с. 190-196.
- Толкачов, Ю., Крамарова, С. 2012. Археологічний матеріал з розкопок Меджибізької фортеці 2008—2009 років. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, с. 148-154.
- Чекановський, А. 1993. Керамічні люльки з розкопок 1992 р. в урочищі Гончарі-Кожум'яки в Києві. *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*, 2, с. 116-119.
- Чекановський, А. А. 1994. Керамічні люльки і письмові джерела про поширення тютюниництва

на Україні. *Прес-музей Фастівський державний краєзнавчий музей*, 3, с. 11-15.

Чекановський, А., Чміль, Л. 1995. Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі). *Українське гончарство*, 3, с. 100-108.

Чекановський, А. 2002. Керамічні люльки для куріння тютюну з Середнього і Нижнього Подніпров'я. *Наукові записки з української історії*, 13, с. 162-165.

Чекановський, А. А. 2003. Керамические курительные трубки XVII—XVIII вв. Среднего Поднепровья и Крыма. В: *Україна і Туреччина*. Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки, 10—12 листопада 2003 р. Київ: ІА НАНУ, с. 86-88.

Чекановський, А. А. 2004. Про один різновид люльок для куріння тютюну XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 13, с. 99-101.

Чекановський, А. А. 2016. Типи українських керамічних люльок для куріння тютюну в XVII—XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 25, с. 92-94.

Чміль, Л. В., Чекановський, А. А. 1995. Керамические трубки из Киева. В: Писларий, И. А. (ред.). *Архитектурно-археологические исследования в Кивево-Печерской лавре*. Киев: КПД ІКЗ, с. 156-165.

Южно, Ф. 2016. Козацькі люльки з Батурина. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1, с. 282-287.

Bekić, L. 2000. Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske. *Vjesnik AMZ*, 3, s. 249-279.

Bielich, M., Čurný, M. 2009. Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production. *Studies in Post-Medieval Archaeology*, 3: Post-medieval ceramics. Production, assortment, usage, s. 337-362.

Bikić, V. 2012. Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 5, p. 1-8.

Čurný, M., Mitbľ, V., Љбімінк, Р., Ѓбінік, М. 2013. Nálezy keramických fajok z archeologických výskumov a prospekcií na Slovensku. In: Březinová, G., Bistáková, A. (ed). *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akademie Vied*, 54, s. 189-209.

Milošević, B., Topić, N. 2011. Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugaio u Dubrovniku. *Starohrvatska prosvjeta*, III (38), s. 297-328.

Olbromska, U., Trojanowska, M. 2010. *Muzyka dzwonów, magia fajki*. Przemysł: Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej w Przemysłu.

Robinson, R. 1985. Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora. *Hesperia*, 54 (2), p. 149-203.

REFERENCES

Alyadinova, D. 2013. Keramicheskie kuritel'ny'e trubki osmanskogo perioda iz raskopok na territorii kreposti Aluston. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, s. 372-378.

Belyaeva, S. 2015. *Slavyane i tyurki v prostorax Ukrainy. Ukrainsko-osmanskie istoriko-kul'turnye kontakty XV—XVI-II vv.* Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing, 2.

Biliaieva, S., Fialko, O., Ersoi, B. 2005. Liulky z Karantynnoho dvoru Akkermanskoi fortetsi (za materialamy rozkopok 2004 r.). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 14, s. 79-86.

Vynohrodska, L. 1998. Novi dani pro rozkopky u Trakhtemyrivskomu zapovidnyku v 1997 rotsi. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 7, s. 131-138.

Vynohrodska, L. 2002. Istoryko-arkheolohichni doslidzhennia na terytorii zamku Ostrozkykh v m. Starokostiantyniv Khmelnytskoi oblasti. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 11, s. 18-24.

Vynohrodska, L. 2017. Arkheolohichni doslidzhennia u m. Khmilnyk. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 26, s. 148-166.

Volkov, I. V., Novikova, G. L. 1996. Krasnoglinyane «tureczkie» kuritel'nye trubki v sobranii Muzeya istorii goroda Moskvy. *Trudy muzeya istorii goroda Moskvy*, 9, s. 134-145.

Husach, Y. 2013. Osmanskye kurytelnye trubky yz raskopok v kreposti Azak. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, s. 379-383.

Kalashnyk, E., Hordiienko, R. 2015. Novi znakhidky kozatskykh starozhytnosti na Sumshchyni. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 24, s. 41-47.

Kovalenko, O. 2008. *Hlyniani liulky XVII—XVIII stolit (za materialamy Poltavshchyny)*. Opishne: Ukrainske narodnavstvo.

Kovalova, I. Doslidzhennia Bohorodytskoi fortetsi 2007 roku. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 17, s. 31-35.

Krasnova, T. N. 1994. Kollekcziya keramicheskix kuritel'nyh trubok iz fondov BGKIKZ. B: Mogarichev, Yu. M. (ed.). *Problemy istorii i arxeologii Kry'ma*, Simferopol': Tavriya, s. 267-270, 357.

Mysko, Yu. 2009. Keramichni materialy z rozkopok na terytorii Khotynskoi fortetsi. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 18, s. 63-68.

Petrauskas, A., Chekanovskyi, A. 2014. Lyul'ky z gorodysha Babyna Gora. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 23, s. 227-228.

Pyvovarov, S., Ilkiv, M. 2014. Arkheolohichni znakhidky kozatskoi doby z Khotynskoi fortetsi (doslidzhennia 2013 r.). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 23, s. 57-62.

Pyskun, O. 2014. Liulky XVII—XVIII stolit iz kolekcii muzeiu Bohdana Khmelnytskoho v Chyhyrynii. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 23, s. 171-177.

Popovanova, O., Horishnii, P. 1998. Liulky XVII—XVIII stolit iz fondiv Natsionalnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Chyhyryn». *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 7, s. 157-161.

Taranenko, S. P., Chmil, L. V., Chekanovskyi, A. A. 2012. Novi doslidzhennia Kyivskoho Podolu. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*, 22, s. 151-160.

Tytova, O., Symonenko, O. 2008. Doslidzhennia Oleshkivskoi Sichi u 2003 r. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 17, s. 416-427.

Tolkachov, Yu. I., Kramarova, S. O. 2011. Hlyniani liulky z rozkopok na terytorii Medzhybizkoi fortetsi. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 20, s. 190-196.

Tolkachov, Yu., Kramarova, S. 2012. Arkheolohichni materialy z rozkopok Medzhybizkoi fortetsi 2008—2009 rokiv. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 21, s. 148-154.

Chekanovskyi, A. 1993. Keramichni liulky z rozkopok 1992 r. v urochyskhi Honchari-Kozhum'iaky v Kyievi. *Arkheolohichni doslidzhennia pam'iatok ukrainskoho kozatstva*, 2, s. 116-119.

Chekanovskyi, A. A. 1994. Keramichni liulky i pysmovi dzhherela pro poshyrennia tiutiunystva na Ukraini. *Pris-muzei Fastivskiy derzhavnyi kraieznavchyy muzei*, 3, s. 11-15.

Chekanovskyi, A., Chmil L. 1995. Liulky z rozkopok Honchariv-Kozhum'iak (na Kyievo-Podoli). *Ukrainske honcharstvo*, 3, s. 100-108.

Chekanovskyi, A. 2002. Keramichni liulky dlia kurinnia tiutiunu z Serednoho i Nyzhnogo Podniprov'ia. *Naukovy zapysky z ukrainskoi istorii*, 13, s. 162-165.

Chekanovskyi, A. A. 2003. Keramicheskie kuritel'ny'e trubki XVII—XVIII vv. Srednego Podneprov'ya i Kry'ma. In: *Ukraina i Turechchyna*. Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovo konferentsii z nahody 80-richchia zasnuvannia Turetskoi Respubliki, 10—12 lysopada 2003 r. Kyiv: IA NANU, s. 86-88.

Chekanovskyi, A. A. 2004. Pro odyin riznovyd liulok dlia kurinnia tiutiunu XVIII st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 13, s. 99-101.

Chekanovskyi, A. A. 2016. Typy ukrainskykh keramichnykh liulok dlia kurinnia tiutiunu v XVII—XVIII st. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 25, s. 92-94.

Chmil', L. V., Chekanovskyi, A. A. 1995. Keramicheskie trubki iz Kiya. In: Pislarij, I. A. *Arxitekturno-arxeologicheskie issledovaniya v Kievo-Pecherskoj laure*. Kiev: KPD IKZ, s. 156-165.

Yukhno, F. 2016. Kozatski liulky z Baturyna. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 1, s. 282-287.

Bekić, L. 2000. Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske. *Vjesnik AMZ*, 3, s. 249-279.

Bielich, M., Čurný, M. 2009. Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production. *Studies in Post-Medieval Archaeology*, 3: Post-medieval ceramics. Production, assortment, usage, s. 337-362.

Bikić, V. 2012. Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 5, p. 1-8.

Čurný, M., Mitbľ, V., Љиминк, Р., Ђбиќ, М. 2013. Nálezy keramických fajok z archeologických výskumov a prospekcií na Slovensku. In: Březinová, G., Bistáková, A. (ed). *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akademie Vied*, 54, s. 189-209.

Milošević, B., Topić, N. 2011. Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku. *Starohrvatska prosvjeta*, III (38), s. 297-328.

Olbromska, U., Trojanowska, M. 2010. *Muzyka dzwonów, magia fajki*. Przemysł: Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej w Przemysłu.

Robinson, R. 1985. Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora. *Hesperia*, 54 (2), p. 149-203.

A. A. Chekanovskyi

FINDS OF PIPES FOR SMOKING OF THE 17th—18th CENTURIES FROM THE EXCAVATIONS IN PODILLYA

The article focuses on finds of pipes for smoking tobacco from excavations in Medzhybizh fortress and in Horodok town (Khmelnitskyi region of Ukraine). Analogs to this collection items from various sites of Ukraine, South East and central Europe are examined. Here is an attempt to identify the local particularity of the different smoking pipes types spreading in Podillya in the 17th—18th centuries. Styles of pipes which have counterparts in the Black Sea, in the Central Ukraine and in the Balkans were widespread in the territory of Podillya in the second half of the seventeenth and nineteenth centuries. The similarity of the pipes type and variations, the presence of the same varieties is also an indicator of the ways and time of the spread of technological and decorative traditions. Pipes are an indicator of the links between of some micro-regions with others. Variations of pipes show the presence of certain ethnic and social groups.

Keywords: Podillya, Horodok town, Medzhybizh fortress, small ceramic plastics, pipes for smoking tobacco, 17th—18th centuries, classification.

Одержано 5.02.2018

ЧЕКАНОВСЬКИЙ Андрій Анатолійович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, вул. Володимирська 3, Київ, 01001, Україна, chekanovskyi_andrii@iananu.org.ua.

CHEKANOVSKYI Andrii A., Junior Research Fellow, the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Volodymyrska str. 3, Kyiv, 01001, Ukraine, chekanovskyi_andrii@iananu.org.ua.